

ՀԱՄԻՏԻԷ ԶՕՐԱԽՈՒՄԲԵՐՈՒ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ

ԾԱԳՈՒՄԸ

(1890-1894)

ԴՈԿՏ. ԱՐԹՒՐ ՊԵՏԼԵՐԵԱՆ

Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի օրով Արեւմտահայաստանի կոտորածներուն գլխաւոր դերակատար եղող Համիտիէ զօրագուններուն ստեղծումին մասին բաւարար ուսումնասիրութիւններ դեռ չեն կատարուած: Մենք այլազան դիւաններու մէջ կատարած մեր պրպտումներուն տուեալներուն վրայ յենելով՝ ստորեւ համառօտ կերպով պիտի ամփոփենք այդ զօրագուններու ստեղծումին նպատակներն ու անոր պատասխանատուները: Թերեւս այդ զօրագուններուն անպատիժ մնալն էր, որ 1915-16-ին, Թալէաթ-էնվէր-Տոքթ. Նազրմ երրեակին ներշնչեց որ ստեղծեն ոճրագործ եւ չարագործներէ բաղկացած "մասնաւոր կազմակերպութիւնը"¹, որ Հայկական Յեղասպանութեան գործադրութեան մէջ կարեւոր դեր խաղաց:

Ծանօթ է թէ Պերլինի դաշնագրին 61-րդ յօդուածին բովանդակութիւնը բնաւ չէր գոհացուցած Օսմանեան կայսրութեան հպատակ հայ ժողովուրդը: Այսուհանդերձ այդ միջազգային դաշնագրին մէջ լիչուած 61-րդ յօդուածին անբաւարար տրամադրութիւնները իրաւունք կու տային Թրքահայոց, ի պահանջել հարկին դիմելու մեծ տէրութիւններու (Անգլիա, Ռուսաստան, Ֆրանսա, Գերմանիա, Աւստրո-Հունգարիա եւ Իտալիա) անոնց լիչեցնելու համար² Բարձրագոյն Դրան խոստացած բայց չկատարած բարենորոգումները: Հետեւաբար, այլեւս յստակ էր թէ Բարձրագոյն Դուռը չէր կրնար միշտ բարձի թողի տալ բարենորոգումներուն

մասին իր լանձնառումները, որոնք 1839-էն ի վեր քանիցս կրրկնուած՝ բայց միշտ ալ մեռեալ տառ մնացած էին, մանաւանդ Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներուն մէջ³:

Նախորդ դարուն ութսունական թուականներուն սկիզբները երբ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ հայկական բարենորոգումներու դատը պաշտպանելու համար կոմիտէներ կազմուեցան⁴, Ապտիւլ Համիտ առաջին մէկ օրէն կասկածով դիմաւորեց անոնց գործունէութիւնը: Կոմիտէները մեծ տէրութիւններուն նախարարութիւններուն եւ դիւանագէտներուն խնդրագրեր եւ լուշագրեր ներկայացնելով, սկսան անընդհատ պահանջել Պերլինի դաշնագրին 61-րդ յօդուածով խոստացուած բարենորոգումներուն գործադրութիւնը: Թէեւ Պոլսոյ Պատրիարքարանը բովանդակ օսմանահպատակ հայ ժողովուրդը կը ներկայացնէր, յաչս Բարձրագոյն Դրան, բայց գաւառահայութեան երիտասարդութիւնն ալ հետզհետէ սկսաւ համոզուիլ, որ ամէն բան միշտ Պոլսէն պէտք չէր ակնկալել եւ ինք ալ որոշ իրաւունքներ ունէր, զորս պարտ էր իր միջոցներով պահանջել եւ պաշտպանել: 1881 տարուայ Մայիսին էրզրումի մէջ կազմուած «Պաշտպան Հայրենեաց» կազմակերպութիւնը այս երեւոյթին մէկ անհերքելի ապացոյցն է: Այս գաղտնի կազմակերպութիւնը, ինչպէս գիտենք, երկար կեանք չունեցաւ եւ անդամներու միջեւ անձնական թշնամանքի պատճառաւ 1882-ի տարեվերջին մատնութեան զոհ գնաց⁵: Բոլոր անդամները մի առ մի ձերբակալուեցան եւ կազմակերպութիւնն ալ լաւէտ փակուեցաւ:

Սփիւռքի մէջ Հնչակեան Կուսակցութեան (1887) եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (1890) հիմնումը գլխաւոր ազդակը եղաւ հայ ազատագրական շարժումին ծաւալումին եւ յարատեւելուն: Օսմանեան պետութիւնը անգոր եղաւ իր սահմաններէն դուրս հիմնուած այդ գաղտնի քաղաքական կազմակերպութիւններուն գոյութեան վերջ տալ, թէեւ ոչ մէկ միջոց խնայեց թուրքիոյ տարածքին վրայ գտնուած անոնց բջիջները հիմնապէս քանդելու համար:

Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ Լոնտոնի եւ Փարիզի մէջ հիմնուած Հայկական Դատի կոմիտէներուն գործունէութիւնը կը կայանար, մեծ տէրութիւններու կառավարութիւններուն լուշագրեր ներկայացնելով, անոնց չիչեցնել 61-րդ յօդուածին թրքահայաստանի հայոց տուած իրաւասութիւնները: Բայց սփիւռքի մէջ հիմնուած Հնչակ Կուսակցութիւնը իր գաղտնի մամուլով եւ թրուցիկներով շատ աւելի ընդարձակ ծրագիր մը կը հետապնդէր: Ան ոչ միայն բարենորոգումներ կը պահանջէր, այլ կը ծրագրէր

թուրքերու, քիւրտերու, յոյներու եւ բոլոր միւս օսմանահպատակ ժողովուրդներուն օգնութեամբ տապալել օսմանեան վարչաձեւը ու հիմնել Զուիցերիոյ նման ֆետերալի տէրութիւն մը⁶։ Ապտիւլ Համիտ, որ քաղաքական դէպքերուն ամէն զարգացումին խիստ մօտէն կը հետեւէր, Հնչակեան Կուսակցութեան խափանարար գործունէութիւնը անշուշտ կասկածով եւ մտահոգութեամբ դիմաւորեց։ Մինչ այդ ու հակառակ առնուած բոլոր խիստ միջոցներուն, Հնչակեան Կուսակցութիւնը սկսաւ հետզհետէ տեղաւորուիլ Պոլսոյ, Տրապիզոնի եւ այլ գաւառներու մէջ, հոն ուր հայ երիտասարդութիւնը համակրանքով դիմաւորեց անոր գաղափարաբանութիւնը։

Ի՞նչ էր ժթ. դարու վերջին տասնամեակին Արեւմտահայաստանի գաւառներուն իրական պատկերը։ Անտարակոյս խիստ կենսական է իրազեկ ըլլալ իսկական կացութեան, որպէսզի կարենանք դատել թէ ինչո՞ւ երիտասարդութիւնը շուտով փարեցաւ լեղափոխական կազմակերպութիւններուն գործունէութեան, նախ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ յետոյ Հ. Թ. Դաշնակցութեան։

Էրզրումի մէջ Ֆրանսայի հիւպատոս Վիկուրէօ, 15 Մարտ 1890 թուակիր նամակի մը մէջ՝ սապէս կը նկարագրէ Հայկական Բարձրաւանդակին մէջ տիրող ընդհանուր իրավիճակը. «Կարելի է անշուշտ զարմանալ թէ այս աստիճան գայրացած մարդիկ⁷ ինչո՞ւ ինքզինքնին չեն պաշտպաներ գէթ քիւրտերու կեղեքումներուն դէմ։ Բայց ի՞նչպէս կարենան, քանի որ զէնք չեն կրեր։ Մինչ ամենաթշուառ քիւրտը միշտ դաշոյն մը կը կրէ իր վրայ, զոր երբեք չի լքեր եւ միշտ կրնայ երբ որ ուզէ առանց վախի գործածել»⁸։

Իրապէս, Արեւմտահայաստանի գաւառներուն հայ գիւղացիներուն վիճակը այնքա՛ն արգահատելի էր եւ կեանքի ապահովութիւնը այնքա՛ն անստոյգ, որ երբ Էրզրումի կուսակալ Սամիհ փաշան անոնց կ'առաջարկէ կառավարութենէն հացահատիկի փոխառութիւն կատարել, կը մերժուի։ Գիւղացիները կ'ըսեն թէ «քանի որ քիւրտ կեղեքիչներու եւ կաշառակեր հարկահաւաքներու հարստահարութիւնները կը շարունակուին, ինչպէ՞ս կրնանք զանոնք օգտագործել։ Յետոյ կառավարութեան հանդէպ պարտական պիտի մնանք»։

Հակառակ այս ծանր դրութեան եւ կեանքի անապահովութեան՝ հայ գիւղացիին չէր արտօնուած արտագաղթել։ Իշխանութիւնները արտագաղթի արտօնութիւն չէին տար, որովհետեւ զանգուածային արտագաղթ մը պետական գանձը պիտի զրկէր տարեկան

տուրքերէ հաւաքուած որոշ գումարէ: Ասով մէկտեղ, անոնք որ կրնային, իրենց դարաւոր հայրենիքը գաղտնօրէն կը լքէին ու կովկաս կ'ապաստանէին, ցարին հովանաւորութեան տակ խաղաղօրէն ապրելու համար: «... Մինչ մահամեականները անպատիժ կերպով ամենէն յանդուգն ոճիւրները կը գործեն», կը գրէր ուրիշ առիթով մը՝ Պերժըրոն, Ֆրանսայի էրզրումի փոխ-հիւպատոսը, «իշխանութիւնները ամենադոյզն պատրուակաւ քրիստոնեաները ամենախիստ պատիժներու կ'ենթարկեն»:

1890 տարուան Յունիսի կէսին, էրզրումի իշխանութիւնները գէնք փնտռելու պատրուակաւ, քաղաքին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ եւ Սանասարեան վարժարանին⁹ մէջ խուզարկութիւն կը կատարեն: Թէեւ թուրք ոստիկան-գինուորներու խուզարկութիւնը ոչ մէկ դրական արդիւնք տուաւ¹⁰, բայց այս արարքը խոր յուզում կը յառաջացնէ ոչ միայն էրզրումի, այլ Պոլսոյ մէջ իսկ: Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որ մինչեւ այդ ժամանակ գաղտնի գործած էր, կը ծրագրէ բողոքի ցոյցով մը հրապարակ իջնել: Էրզրում քաղաքի հայոց գերեզմանատան մէջ ցոյց մը կը սարքուի, ուր հալ երիտասարդներ ոստիկան-գորաց բիրտ եւ ապօրէն ընթացքին դէմ կը բողոքեն: Այս ցոյցը կը վերջանայ բազմաթիւ ձերբակալութիւններով եւ քանի մը մեռելով ու վիրաւորով: Էրզրումի իշխանութիւններուն այս բիրտ միջամտութեան իբր հակազդեցութիւն, Հնչակեան Կուսակցութիւնը ցոյց մը եւս կը կազմակերպէ եւ այս անգամ Պոլիս՝ Մայր Եկեղեցիին մէջ, ճիշդ Պատրիարքարանին դիմացը: Օրուան պատարագիչ Խորէն Արքեպիսկոպոս, Պատրիարք Թուրքիոյ հայոց, ցուցարարներուն կողմէ կը հրաւիրուի բողոքելու էրզրումի մէջ եղած դէպքին դէմ Բարձր Դրան մօտ: Պատրիարքը որ չէր բաժներ բողոքի այս ցոյցը՝ եկեղեցական արարողութիւնը կիսատ կը թողու ու կը մեկնի: Ոստիկան-գինուորներ եկեղեցի կը մտնեն ու ցուցարարներուն հետ ընդհարում մը տեղի կ'ունենայ: Խռովութիւնը աւելի ծանր հետեւանք մը չստացած կը զսպուի: Պոլսոյ մէջ պատահած առաջին այս ցոյցը ուշադրութիւնը կը գրաւէ նոյնիսկ մեծ տէրութիւններու Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն: Անգլիոյ Պոլսոյ դեսպան Ուիլիըմ Ուայթ Ֆորէյն օֆիս ուղարկած իր տեղեկագրին մէջ կը գրէ. «... Պոլսոյ գրաւումէն ի վեր առաջին անգամն է որ քրիստոնեաները թուրք գինուորներուն դիմադրել կը յանդգնին»¹¹:

Մինչ Պոլսոյ մէջ հայոց հանդէպ լարուած կացութիւն մը ըստեղծուած է, էրզրումի մէջ ալ յուզումը գագաթնակէտին կը հասնի երբ Պուլանք գաւառէն կառքով ճամբորդող հալ հարսնացու մը

քիւրտ ձիաւորներու յարձակումին կ'ենթարկուի: Կառքին ընկերացող հալ երիտասարդներ գէնքի ուժով կը պաշտպանեն հայուհին: Քիւրտները թողելով երկու մեռեալ, կը նահանջեն առանց կարենալ առեւանգելու հայուհին: Հայերն ալ կ'ունենան երկու կամ երեք զոհեր: Այսպիսի դէպք՝ անցեալին յաճախ կը պատահէր, եւ նախալարձակները գրեթէ միշտ ալ անպատիժ կերպով իրենց նպատակին կը հասնէին: Բայց այս անգամ հայոց ինքնապաշտպանութեան փորձը խոր տպաւորութիւն ձգեց գաւառի իշխանութիւններուն եւ մահմետական ժողովուրդին վրայ: Ասոր յաջորդեց, Սեպտեմբեր 23-ի (1890) Սարգիս Կուկունեանի Կարսէն դէպի թրքական հող արշաւանքը¹², շուրջ հարիւր հոգինոց կամաւորներով (որոնց 24-ը ձիաւոր): Իրենց նպատակն էր Տաճկաստանի հայերը փրկել: Այս արշաւանքը թէեւ կատարեալ ձախողութեան մատնուեցաւ, որովհետեւ թրքական հողի վրայ թուրք զինուորներու հանդիպեցաւ, իսկ փախուստի պահուն՝ ռուս սահմանապահ խազախ զինուորներու, բայց եւ այնպէս էրգրումի նահանգապետ Հասան Հայրի փաշայի վրայ այն տպաւորութիւնը ձգեց, որ ռուսական իշխանութիւնները եթէ արտօնած չըլլային՝ անոնք այդպիսի ձեռնարկ մը պիտի չհամարձակէին կատարել: Հետեւաբար, երբ ան եղելութիւնը Պոլիս տեղեկագրեց եւ Ապտիւլ Համիտ իրազեկ եղաւ խնդրին, քիւրտ ցեղախումբերու հետ գործակցութեան մը ծրագիրը կրկին օրակարգի վրայ դրուեցաւ:

Արդարեւ՝ այդ գաղափարը նոր չէր: Պերլինի վեհաժողովի վաղորդացին, օրուալ պատրիարք Ներսէս Վարժապետեան երբ Պերլինի դաշնագրին 61-րդ յօդուածին հայոց տուած իրաւասութիւններուն ապաւինելով մեծ տէրութիւններու Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն դիմեց Հայկական Հարցը եւ բարենորոգումներուն գործադրութեան խոստումը վառ պահելու համար, Ապտիւլ Համիտ ջանաց քիւրտներուն միջոցաւ այդ պարտադրանքէն ձերբազատիլ: Այս նպատակաւ, երեւելի եւ ազդեցիկ քիւրտ ցեղապետ Ուպէյտուլլահ Պոլիս հրաւիրուեցաւ 1881-ի ամառը Սուլթանին հրամանաւ: Ան մօտ վեց ամիս քանի մը ընկերակիցներով Երլտըզի պալատը հիւրասիրուեցաւ: Ապտիւլ Համիտ քանիցս առանձին ալ տեսնուեցաւ քիւրտ չէլիին հետ: Անոր առաջարկեց «հայկական ապստամբութեան» մը պարագային՝ զանոնք զսպել իր ցեղախումբով եւ գէնքի ուժով, խոստանալով քիւրտներուն ինքնավարութիւն շնորհել: Բայց, Ուպէյտուլլահ Սուլթանին առաջարկները մերժեց: Ի վերջոյ, 1882-ի գարնան, առաւօտ մը Ուպէյտուլլահ իր հետեւորդներուն հետ Երլտըզի պալատէն խոյս տուաւ եւ Հեքիարի վերադար-

ձաւ: Բայց իր այս անհնազանդութեան համար սուղ վճարեց: Քանի մը ամիս յետոյ, Սուլթանը զայն ձերբակալել տուաւ եւ իր հարէմին հետ աքսորեց Արաբիա, ուր հազիւ տարի մը յետոյ խորհրդաւոր պարագաներու տակ մեռաւ:

Հնչակեան կուսակցութենէն յետոյ, երբ 1890-ի ամառը Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը Թիֆլիսի մէջ հիմնուեցաւ եւ սկսաւ Արեւմտահայաստանի գաւառներուն ազատագրումը ինք եւս պահանջել, Ապտիւլ Համիտ խիստ մտահոգուեցաւ: Ան համոզուած էր որ Եւրոպան հայկական կոմիտէներու գաղտնի գործունէութիւնը կը քաջալերէր: Հետեւաբար իրեն համար մղձաւանջ դարձաւ հայկական ըմբոստութեան որեւէ փորձ իր սաղմին մէջ խեղդել: Էրզրում նահանգի կուսակալ Հասան Հայրի փաշա, 1890 տարուան Հոկտեմբերին, բազմաթիւ քիւրտ ցեղապետեր քոնաք հրաւիրեց սուլթանին հրահանգով: Ան քիւրտ ցեղապետերուն առաջարկեց «անպատիժ» կերպով եւ կառավարութեան իսկ արտօնութեամբ հայ «հրոսակները» մինչեւ ռուսական սահմանգլուխ հետապնդել: Քիւրտ ցեղապետերը թէեւ իրենց տրուած ազատութենէն գոհ մնացին, բայց կառավարութեան հրահանգներուն ենթարկուելով իրենց կիսանկախ վիճակը պիտի չկորսնցնէին: Յետոյ ռուս սահմանապահ զինուորներու հանդիպելով իրենց կեանքը վտանգի չէին ենթարկեր: Այս պատճառներով թէեւ ստոյգ կերպով չմերժեցին, բայց դրական պատասխան մը տալէ խուսափեցան:

Հասան Հայրի փաշա երբ բանակցութեան արդիւնքը Երզնկայի Զորքորդ Բանակի հրամանատար Մեհմէտ Զեքի փաշային հաղորդեց, այս վերջինը ուզեց ինք անձամբ այս խնդրով զբաղիլ: Քիւրտ ցեղախումբերու եւ հայ զինեալներու միջեւ «անպաշտօն» բախում մը կրնար աննշմար մնալ, մինչ կանոնաւոր բանակի միջոցաւ մինչեւ ռուսական սահմանագլուխ հետապնդում մը կրնար քաղաքական լուրջ հարց յարուցանել, նոյնիսկ արտաքին միջամտութիւն մը հրաւիրել: Այս պատճառաւ, քրտական ցեղախումբերու հետ գործակցութեան մը գաղափարը լաւագոյն միջոց նկատուեցաւ: Զեքի փաշա, որ քիւրտերու հոգեբանութեան լաւ ծանօթ էր, բանակցութեան պատասխանատուութիւնը ինք ստանձնեց աւելի ընդարձակ ծրագրի մը հետամուտ ըլլալով: Այդ ծրագիրը յայտնի եւ ծածուկ նպատակներ կը հետապնդէր, որոնք կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպով.

1. Պատերազմի մը պարագային, քիւրտ հեծելազօրքերէ բաղկացած եւ լաւ ձեռքերու մէջ մարզուած բանակ մը կրնար ռազ-

մաճակատին վրա կարեւոր դեր խաղալ:

2. Հայկական որեւէ ըմբոստութեան պարագային, այդ հեծելագորքերը կրնային զանոնք զսպել:

3. Բանակի սպաներուն հրամանին տակ գտնուելով, քիւրտ հեծելագորքերուն կիսանկախ վիճակին վերջ կը տրուէր:

4. Քիւրտերը օսմանեան բանակին մաս կազմելով, այսուհետեւ օտար որեւէ տէրութեան գործիք պիտի չըլլային:

Ձեքի փաշա Նոյեմբեր (1890) ամսուն սկիզբը, մի առ մի այցելեց էրզրումի, Վանի, Մուշի եւ Բաղէշի քիւրտ ցեղապետերուն: Իւրաքանչիւրին հետ առանձին տեսակցելով, զանոնք համոզեց սուլթանին փափաքներուն ընդառաջելու: Անոնց խոստացաւ «անպատիժ գործունէութեան» ասպարէզ՝ ալդ փափաքը իրականացնելու պարագային: Քիւրտ ցեղապետերը Ձեքի փաշայի խոստումներէն չլացած՝ յօժարեցան քրտական հեծելագորքերու զօրաբաժին մը կազմել: Ծրագրուեցաւ որ իւրաքանչիւր գունդ 1000 հոգիէ բաղկանար¹³: Այս առաջին դրական շրջապտոյտէն յետոյ, Ձեքի փաշա Երզնկայի Չորրորդ Բանակի կեդրոնատեղին հաւաքական ժողովի մը հրաւիրեց այն բոլոր ցեղապետերը, որոնք գործակցելու համամիտ գտնուեցան: Ամենայն յարգանքով զանոնք ընդունեց եւ մեծարեց: Ապա հետեւեալ համաձայնութիւնը առժամեալ կերպով երկուստեք ընդունուեցաւ:

1. Քիւրտերը յանձն կ'առնեն մինչեւ 20,000 հոգիի հասնող հեծելագորքեր կազմել:

2. Քիւրտ հեծելագունդերու հրամանատարները քիւրտ պիտի ըլլան:

3. Երկու զօրավարները եւ գնդապետները, որոնք քիւրտ զօրախումբերուն գլխաւոր պետերը պիտի ըլլան, կայսերական բանակին պատկանող սպաներէն պիտի ըլլան:

4. Կառավարութիւնը այս հեծելագունդերուն զէնքն ու ռազմանիւթը պիտի հալթալթէ:

5. Իւրաքանչիւր ձիաւոր ինք պիտի հոգայ իր ձին ու կազմածը:

6. Ամէն տարի հեծելագունդերը երկու ամիս ռազմափորձ պիտի կատարեն, որուն ընթացքին իրենց ռոճիկը պիտի ստանան:

7. Քիւրտ ցեղախումբերուն միջեւ տիրող մրցակցութիւնը եւ երբեմն ալ թշնամանքը նկատի առնելով՝ որոշուեցաւ նոյն ցեղախումբի պատկանող անդամներէ հեծելագունդ կազմել:

Ահաւասիկ այսպիսի պայմաններու տակ ծնունդ առաւ քրտական հեծելագունդեր կազմակերպելու ծրագիրը: Ի մեծ հպարտու-

թիւն քիւրտ վաչկատուն ցեղերու, որոնցմէ պիտի բաղկանային այս հեծելագունդերը՝ Ապտիւլ Համիտ իր հետաքրքրութիւնը եւ խոր համակրանքը ցոյց տալու համար, զանոնք իր անունով ՀԱՄԻՒՄԻԷ զօրագունդեր կոչեց:

Թէեւ քիւրտերը սկզբունքով գործակցելու համաձայն գտնուած էին, բայց տարի մը յետոյ տակաւին կարելի չէր եղած բազմաթիւ ցեղախումբերը քով քովի բերել եւ զօրախումբը կազմել: Ապտիւլ Համիտ յանցաւոր նկատեց էրզրումի կուսակալ Հասան Հայրի փաշան, իր մեղկ ու վարանոտ վարմունքին համար: 1892-ի գարնան, Հասան Հայրի փաշա պաշտօնանկ եղաւ եւ իր տեղ նշանակուեցաւ Հայտար փաշա: Այս վերջինը զանազան պաշտօններ ստանձնած եւ բոլորն ալ մեծ յաջողութեամբ եւ արագօրէն գլուխ հանած էր¹⁴: Ապտիւլ Համիտ այս ծրագրին իրականացումին նոր մղում մը տալու համար՝ յանձնախումբ մը նշանակեց: Թանձնախումբին նախագահ ընտրուեցաւ սուլթանին աւագ-թիկնապահ Շաքիր փաշա, որուն պաշտօն տրուեցաւ արագացնել քիւրտերու զօրահաւաքը:

Շաքիր փաշայի նախագահութեամբ կազմուած այս յանձնախումբին անդամ նշանակուեցան միւշիւր¹⁵ Մուգաֆֆէր փաշա եւ պատերազմական նախարարութեան հեծելագորքերու հրամանատար Զօր. Օսման փաշա, ինչպէս նաեւ մի քանի բարձրաստիճան սպաներ:

Սուլթանը քիւրտերը սիրաշահելու եւ անոնց վստահութիւնը ամրապնդելու համար՝ կայսերական գանձին ծախքով պատրաստել տուաւ 55 ասեղնագործ եւ ոսկերիզ մետաքսեայ դրօշակներ, հաւատարմութիւն յայտնող քիւրտ զօրագունդերուն տրուելու համար: Անոնք յանձնուեցան Շաքիր փաշայի տղուն՝ ենթասպայ Նախմ պէյին, որ էրզրում ճամբորդելով դրօշակները անձամբ Զեքի փաշային յանձնեց: Ծրագրուեցաւ նաեւ էրզրումի, Երզնկայի եւ Մուշի մէջ զինուորական դպրոցներ բանալ՝ անկարգապահ քիւրտ ցեղախումբերուն զինուորական դաստիարակութիւն տալու համար:

Շաքիր փաշայի յանձնախումբին եւ Զեքի փաշայի բանակին սպաներուն սերտ գործակցութեան շնորհիւ, քանի մը ամսուան մէջ քիւրտ Համիւտիէ զօրագունդերը կազմակերպուեցան, որոնք քանի մը տարի յետոյ անգէն հայ բնակիչներուն պատուհասը պիտի ըլլային: Բազմաթիւ քիւրտ ցեղապետեր որոնք վարանած էին դրական կերպով պատասխանելու, ի տես այս հոգածութեան որուն առարկայ եղան զինուորագրուած քիւրտ ցեղախումբերը, ուզեցին

մետասաներորդ ժամուն միանալ: Զեքի փաշան անոնց առաջարկը մերժեց, առարկելով թէ «... իրենց վարանումը սուլթանը հիասթափ ըրած է: Հետեւաբար պարտին նախ իրենց անկեղծութիւնը ապացուցանել, որպէսզի կարենան յետոյ իրենց Տիրոջ բարիքներէն եւ հոգածութենէն օգտուիլ»: Քիւրտ ցեղախումբերուն վերջին վարանումներն ալ հարթելու համար, Ապտիւլ Համիտի հրահանգով, Օսմանեան պատերազմական նախարարութիւնը քիւրտ բանակայիններուն իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները որոշող կանոնագիր մըն ալ պատրաստեց:

Երկու ամիս զինուորական խիստ կարգապահութեան եւ մարզանքի ենթարկուելէ ետք՝ Համիտիէ գունդերուն հրապարակալին առաջին ռազմափորձը տեղի ունեցաւ 20 Յունիս 1892-ին Էրզրումի Ահալի-թապիա կոչուած դաշտին վրայ: Զեքի փաշա հրաւիրած էր նաեւ քաղաքին դիւանագիտական օտար ներկայացուցիչները: Այդ օր ութը քիւրտ հեծելազունդեր¹⁶ զինուորական կատարեալ կարգապահութեամբ ցուցադրեցին իրենց ձիավարի կարողութիւնը եւ հեծելազունդի իւրաքանչիւր պետ, յանուն իր խումբին՝ ստացաւ սուլթանին կողմէ յատկապէս ուղարկուած դրօշակը: Ֆրանսայի Էրզրումի փոխ-հիւպատոս Պերժըրոնը, որ ներկայ եղաւ այդ ցուցադրութեան՝ զայն կը ներկայացնէ հետեւեալ ձեւով¹⁷.

"... Son Excellence le Muchir Mehemet Zeki, commandant en chef de l'Ve corps d'armée, qui depuis trois ans cherche à soumettre ce peuple indompté, à enrôler régulièrement et à utiliser d'une façon profitable en temps de guerre cette cavalerie qui pourrait, dans des mains habiles, rendre de très grands services, a poursuivi sans relâche le but qu'il s'était fixé et a eu la satisfaction de présider en personne au couronnement de son oeuvre.

Des invitations avaient été faites aux autorités consulaires et pour la première fois dans ce pays de l'intérieur où la sévérité des mœurs s'est conservées dans toute son intégrité, les femmes des consuls ont été conviées à cette fête militaire qui a eu un véritable cachet de grandeur reliant surtout par l'originalité d'un spectacle unique en son genre. Douze cents cavaliers kurdes à la mine farouche ressemblant à de véritables brigands, habillés de costumes étranges et divers, aux couleurs voyantes, armés de lances de plus de trois mètres de long, munies de fers droits et de crochets, d'autres armés de fusils, de sabres droits ou recourbés, de cimeterres, de couteaux, se tenaient en rang de bataille, faisant face à l'armée régulière et étaient échelonnés jusqu'à la tente où le Muchir entouré de son état-major, du vali et des autorités locales recevait ses invités. Des cavaliers kurdes se détachant à tour de rôle par groupe de quinze ou vingt, exécutèrent alors dans la plaine des fantasias bizarres, partant au galop de leurs chevaux, lançant leur fusil en l'air, le rattrapant avec adresse; certains simulaient une

attaque, se menaçant de leurs lances; d'autres jetant leur bonnet à terre le ramassaient à la main ou à la pointe du sabre et, l'un de leurs chefs, superbe cavalier, sautant à terre dans la course rapide de son cheval, pour se remettre en selle avec une aisance parfaite, se plaçait à certains moments la tête en bas et les jambes en l'air et parcourait la plaine dans cette posture étrange en s'abandonnant aux caprices de sa monture. Ils étaient surtout admirables lorsque, se réunissant par groupe et poussant des cris sauvages, ils partaient au triple galop de leurs chevaux, disparaissant en un clin d'oeil au fond de la plaine et s'arrêtaient tout net au milieu de cette course vertigineuse devant le front des troupes.

Après une heure environ de ces exercices fantaisistes, l'ont vit arriver, venant de la ville, une compagnie d'artilleurs à pied portant les 24 drapeaux rouges brodés d'or et les fanions des nouveaux régiments, précédés par deux rangs de mollahs s'avançant gravement vers les tentes. Et le coup d'oeil était superbe, sous le ciel bleu, par un soleil éclatant, de ces étendards rouges flottant au-dessus des rangées de turbans blancs, dans le décor grandiose de cette plaine immense au fond de laquelle se dessinent dans un lointain brumeux et violacé les sommets de hautes chaînes de montagnes encore couvertes de neige. Le Muchir, suivi de son entourage, se lève pour se rendre au devant du cortège. Les mollahs, la troupe, une foule nombreuse l'entourent et après la lecture du firman, les prêtres récitent les prières auxquelles répond le peuple accouru tout entier; en cet instant, le spectacle que l'on a sous les yeux est d'une grandeur saisissante et l'on se sent pris, malgré soit d'une émotion qui vous fait vibrer profondément, sous l'espèce de rugissement sourd que pousse cette foule en prière, accompagné du bèlement plaintif et lugubre des moutons offerts en sacrifice que l'on égorge près des tentes.

Après la cérémonie religieuse le canon se mit à tonner et les chefs des détachements kurdes reçurent les drapeaux et les fanions de leurs régiments. Les troupes allèrent ensuite se masser en arrière des tentes et le Muchir passa en revue toute la garnison qui défila devant lui dans un ordre excellent; les Kurdes, fermant la marche, passèrent au petit galop et les troupes regagnèrent la ville.

Cette journée des Kurdes s'est très bien passée sans aucun incident fâcheux, sans hésitation dans la manoeuvre des troupes qui marchaient toutes avec beaucoup d'entrain et de régularité et le Muchir peut être fier de son oeuvre"

Համիտիէ զօրագունդերուն այս առաջին ռազմափորձը խոր արձագանգ գտաւ Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մէջ: Քանի մը ամսուան ընթացքին՝ հեծելազօրքերուն թիւը գլեց ու անցաւ քսան հազարը: 1892 տարուան վերջերուն զօրահաւաքի արդիւնքը հետեւեալ վիճակը կը պարզէր.

Իւրաքանչիւր հեծելագունդ 150 զինուոր ունէր: Հետեւաբար այս 33 զօրագունդերը 20400 հեծեալ զինուոր կը հաշուէին:

1893-ի գարնան սկիզբը, 17 զօրագունդերու մէջ բաժնուած 72 հեծելագունդեր (ընդամէնը 10800 զինուոր եւս) յետ զօրանցքին՝ դրօշակ ստացան Ջեքի փաշայի կողմէ: Այս վերջին 17 զօրագունդերուն զինուորները Պայագիտի, Վանի, Սեբաստիայի, Տիգրանակերտի, Ուրֆայի եւ Մուսուլի կէս-վաչկատուն քիւրտ եւ արաբ ցեղախումբերու կողմէ հայթաիթուեցան: Իսկ գարնանավերջին, 21 նոր հեծելագունդեր 5 զօրագունդ կազմելով զօրաբանակին միացան: Այնպէս որ, 1893-ի ամառը՝ Համիտիէ զօրախումբերուն զինուորներուն ընդհանուր գումարը կը հասնէր 34350 հեծեալներու, որոնք բաժնուած էին 229 հեծելագունդի մէջ: Հեծելագունդերուն պետերը նոյն ցեղախումբի պետերէն ընտրուեցան, իսկ 55 զօրագունդերու հրամանատարները Օսմանեան բանակի սպաներէն նշանակուեցան:

Համիտիէ զօրագունդերուն թիւը մինչեւ 1893-ի ամառը 55-ի հասած էր: Չորրորդ Բանակի կանոնաւոր զօրագունդերուն թիւը 39 էր, որոնք 197 հեծելագունդերու մէջ բաշխուած 24820 հոգի կը ներկայացնէին: Սկզբնական շրջանին, Համիտիէ զօրագունդերու բոլոր զինուորներուն զէնք չէր տրուած: Շատեր մի միայն նիզակ ունէին: Բայց յետագային՝ բոլորին ալ վերջին մոտէլ մատուցէր¹⁸ հրացաններ տրուեցան:

Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր թէ ի՞նչ նպատակաւ ստեղծուած էին Համիտիէ անկանոն զինուորներէ բաղկացած այս զօրագունդերը: Քիւրտերը, հետզհետէ չփացած իրենց ընծայուած պետական շնորհներէն, նոյնիսկ հրապարակաւ կը յայտարարէին թէ «սուլթանին կողմէ իրենց արտօնութիւն տրուած է որպէսզի հայերը կոտորեն»¹⁹:

Համիտիէ զօրախումբերուն գործած առաջին զանգուածային կոտորածը, ինչպէս ծանօթ է, 1894 տարուան Օգոստոսին՝ Սասունի մէջ տեղի ունեցաւ, ուր առնուազն 6000 հայեր խողխողուեցան: Բարձր Դրան կողմէ առնչափաբարձրօրէն չհրահանուեցաւ, այս սպանդը թէեւ աւելիքան երկու ամիս, եւրոպական հանրայինին կարծիքէն թաքնուեցաւ, սակայն մեծ տէրութիւնները իրենց դիւանագիտական գործակիներուն կողմէ շուտով տեղեակ պահուեցան: Ի վերջոյ, լուրը ռումբի մը նման պայթեցաւ²⁰: Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող մեծ պետութիւնները պարտաւորուեցան միջամտել: Անգլիոյ նախաձեռնութեամբ լանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որուն մասնակցեցան Ռուսաստանն եւ Ֆրանսան: Թէեւ Ապ-

տիւլ Համիտ խիստ հակառակեցաւ, բայց երբ տեսաւ թէ ան անխուսափելի էր, համամիտ գտնուեցաւ եւ օսմանեան կառավարութիւնն ալ յանձնախումբին պատուիրակութիւնով մը մասնակցեցաւ: Տեղւոյն վրայ կատարուած հարցաքննութիւնը երեւան հանեց թրքական իշխանութիւններուն հարստահարութիւնները եւ Համիտիէ զօրքերուն սպանդին մէջ ունեցած դերը²¹: Բայց մեծ տէրութիւններուն շահերու մրցակցութիւնը քաջալերեց Ապտիւլ Համիտը, եւ ան փոխանակ ոճրագործները պատժելու՝ զանոնք չքանշաններով պարգեւատրեց: Այս անփոփոխ եւ խուսափողական քաղաքականութիւնը ամիսներ տեւեց եւ առիթ տուաւ Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ մէջ կազմակերպելու պատմութեան մէջ ծանօթ Պապ-ը Ալիի ցոյցը²²: Այս ցոյցին հակազդեցութիւնը միայն Պոլիս չկրեց: 1895-ի Հոկտեմբերի առաջին շաբաթը²³, Տրապիզոնէն սկսեալ, ջարդերու շարք մը սկսաւ, որուն իւրաքանչիւր հայկական գաւառ ենթակայ եղաւ:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտի կողմէ իրենց վրայ դրուած լուսերը Համիտիէ հեծելագօրքերը ամէնուրեք եւ լիովի արժեցուցին, եւ մոլեռանդ մահմետական խուժանին մասնակցութեամբ, 1894-1896 տարիներուն միջեւ՝ Արեւմտահայաստանի գաւառները աւերակի վերածեցին, կոտորելով բազմահազար անգէն հայ գիւղացիներ: Հայկական ջարդերը անքան յուզում յառաջ բերին եւրոպական հանրային կարծիքին մօտ, որ Արեւմուտք ապաստանած Երիտթուրքերն անգամ իրենց արժանապատուութեան մէջ խորապէս վիրաւորուած, ի վերջոյ ընդունեցին թէ «անոնք իշխանութիւններուն կողմէ գործուած ոճիրներ են»²⁴:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Թեջըղյաթ-ը մախաուէ:
2. 1878-ի Պերլինի Վեհաժողովի մասին կան բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, որոնցմէ ոմանց համար տես՝ Խ.Բատալեան, «Հայկական Հարցը» Սան-Սթեֆանոյի Պայմանագրում եւ Բեռլինի Կոնգրեսում, 1878 թ., Երեւան, 1955, էջ 86-137. Ջոն Կիրակոսեան, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը XIX դարի 70-ական թթ., Երեւան, 1978. Arthur Beylerian, «Les origines de la question arménienne du Traité de San Stéfano a Congrès de Berlin (1878),» *Revue d'histoire diplomatique*, No 1-2, Paris, 1973, p. 139-171. A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana, 1938.
3. Այս առթիւ տես մանաւանդ անգլիական եւ ֆրանսական հիւպատոսներուն Էրզրումէն իրենց տէրութեանց ուղարկած ընդարձակ տեղեկագրերը, որոնք խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաւաքեն Արեւմտահայաստանի նախորդ դարու ընդհանուր վիճակին մասին: Անգլիոյ հիւպատոս Թէլլըրի տեղեկագիրին համար տես Ա. Պէլլերեան, «Անգլիացի հիւպատոսի մը հետաքրքրական վկայութիւնները Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մասին ԺԸ. թդ դարուն», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հտ. ԺԲ., Պէյրութ, 1992, էջ 173-208, իսկ Ֆրանսայի հիւպատոս Էնոյի տեղեկագիրին համար՝ Ա. Պէլլերեան, «Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային եւ տնտեսական վիճակը տասնիններորդ դարու կիսուն», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հտ. ԺԳ., Պէյրութ, 1993, էջ 199-215: Թէլլըրի տեղեկագիրը պատրաստուած էր 1869-ին, իսկ Էնոյինը՝ 1868-ին:
4. Անգլիոյ մէջ առաջին Հայկական Կոմիտէն կազմուեցաւ 1878-ին, իսկ Ֆրանսայի մէջ՝ 1883-ին:
5. Ռ. Փ. Յովհաննիսեան, *Արեւմտահայ Ազգային Ազատագրական Ծարժումները եւ Կարինի «Պաշտպան Հայրենեաց» Կազմակերպութիւնը*, Երեւան, 1965, էջ 307-310:
6. Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնումին համար տես՝ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley and Los Angeles, 1967, pp. 104-1431, եւ Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն Ա. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, 1887-1962*, հտ. Ա., Պէյրութ, 1962:
7. Կ'ակնարկուի հայոց:
8. Տես՝ Arthur Beylerian, «L'Empérialisme et le mouvement national arménien (1885-1890),» *Relations internationales*, No 3, Paris, 1975, p. 38: Ասկէ ետք կը գշտի որպէս «L'Empérialisme...»:
9. Էրզրումի Սանասարեան Վարժարանը իր բացումը կատարեց 1881-ի Սեպտեմբերին՝ ռուսահայ բարերար Մկրտիչ Սանասարեանի (1818-1890) առատաձեռն նուիրատուութեան շնորհիւ: Վարժարանի մասին տես՝ Ղազար Չարըզ, *Յուշամատենան Բարձր Հայքի -- Կարինապատմ*,

- Պելյուրթ, 1957, էջ 186-222:
10. "Saïd Pasha to Rüstem Pasha, Constantinople, 27 June 1890," in *Blue Book, Turkey* (1890-[18]91), No 1. Սալիտ փաշա կը հաստատէ այս նամակին մէջ, թէ ոչ մէկ զէնք էր գտնուել այդ խուզարկութիւններուն ընթացքին, մինչ կեղծելով փաստերը՝ բազմաթիւ թուրք հեղինակներ կը գրեն այսօր, թէ «զէնք եւ ռուսք գտնուած են»: Քանի մը օրինակի համար տես՝ Yusuf Hikmet Bayer, *Türk Inkilabi Tarihi*, cilt I, Kisim I, Ankara, 1963, s. 62, Enver Ziya Karal, *Osmanli Tarihi*, cilt VIII, Ankara, 1988, s. 137 եւ Kâmurân Gürün, *Ermeni Dosyasi*, 1983, s. 140-141:
 11. *Blue Book, Turkey* (1890-[18]91), No. 1, p. 62.
 12. Միքայէլ Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն, հտ. Ա., Փարիզ, 1932, էջ 74-75. տես նաեւ՝ Anahide Ter-Minassian, "Lemouvement revolutionnaire arménien, 1890-1903," *Cahiers du monde russe et soviétique*, No 4, Paris, 1973, p. 536-550:
 13. Պոլսոյ **Թերզիման-ը Հաքիքաթ** թրքերէն օրաթերթէն արտատպուած, տես՝ **Արեւելք**, թիւ 2042, Կ.Պոլիս, 5/17 Նոյեմբեր 1890:
 14. Հայտար փաշան այլազան պաշտօններ ստանձնած եւ իր վարչական թէ դիւանագիտական կարողութիւններով գրուած էր ուշադրութիւնը սուլթանին եւ Պոլսոյ դիւանագիտական շրջանակներուն: Առ այս տես՝ *The Constantinople Messenger*, No 216, Constantinople, 8 February 1881:
 15. *Միշիր* - մարաջախտ:
 16. Իւրաքանչիւր հեծելագունդ կը բաղկանար 150 ձիաւորէ:
 17. Պերժըրոնի այս տեղեկագիրը կը գտնուի ֆրանսական դիւանագիտական արխիւներու հիւպատոսական բաժանմունքին մէջ, ուրկէ եւ կը վերցուի անիկա:
 18. Mauser [մաուզեր] 1872-ին հնարուած գերմանական զէնք, որ կոչուեցաւ իր հնարիչին անունով: Կատարելագործումի ենթարկուեցաւ բազմաթիւ անգամներ. մինչեւ 1945 ծառայեց զինելու իրաքայաջորդ գերման բանակները եւ որդեգրուեցաւ նաեւ եւրոպական բազմաթիւ երկիրներու կողմէ եւ անոնց կարգին՝ Օսմանեան կայսրութեան կողմէն ալ:
 19. Տես՝ *Blue Book, Turkey* (1892) No 1, p. 23:
 20. Էմիլ Տիլըն որ թղթակիցներէն մէկն էր Լոնտոնի մեծ օրաթերթերէն **Տէլի Թելեկրաֆի**՝ եղաւ առաջինը որ քիւրտի տարագով ծպտուելով հասաւ մինչեւ վայրը կոտորածին, շրջեցաւ ամբողջ Սասուն Աշխարհը եւ վերադարձէն ետք հրապարակեց աշխարհին թէ ի՞նչ կը կատարուէր Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս: Տիլընի ստորագրութեամբ լոյս տեսած միայն երկու հրապարակումի համար տես՝ E. J. Dillon, "Armenia; An appeal," *Contemporary Review*, vol. XIV, January, 1895, pp. 1-19, եւ E. J. Dillon, "The condition of Armenia," Rev. James Wilson Pierce, *Story of Turkey and of Armenia*, Baltimore, 1896, pp. 379-444. տես

- նաեւ՝ «Հայկական Հարցը արտասահմանում», *Դրօշակ*, թիւ 6, Յունիս, 1896, էջ 12:
21. Ատենին մեծ տէրութիւններու յանձնախումբերուն լոյս ընծայած տեղեկագիրներուն համար տես՝ *Blue Book, Turkey* (1895), No 1, Part II. տես նաեւ՝ Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques: Affaires Arméniennes* (Projets de reformes dans l'Empire Ottomans, 1893-1897), Paris, 1897, p. 96-135.
 22. Պապ-ը Ալիի ցոյցը տեղի ունեցաւ 30 Սեպտեմբեր 1895-ին: Այս մասին տես՝ Լեւոն Վարդան, «Պոլսահայութիւնը, Բարձրագոյն Դուռը եւ այլ բաներ (30 Սեպտեմբեր 1895)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հտ. ԺԲ. Պէյրութ, 1992, էջ 145-171, նոյն, հտ. ԺԳ. Պէյրութ, 1993, էջ 129-170:
 23. Տրապիզոնի ջարդերուն պատասխանատուութեան եւ մանրամասնութիւններուն համար տես՝ Arthur Beylerian, "Temoignage inédits sur les massacres arméniennes de Trebizonde en 1895," *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Նոր Ծրջան, Բ.-Գ. տարի, Անթիլիաս, 1981-1982, էջ 449-464:
 24. Տես՝ "L'Emperialisme ...," p. 52.

Ա. Պ.

THE ORGANIZATION OF
THE KURDISH
HAMIDIYE REGIMENTS
1890-1894

(SUMMARY)

DR. ARTHUR BEYLERIAN

Although the Russo-Turkish War of 1876 came to an end with the signing of the Treaty of San Stefano, and the weapons were put down with some relief to the warring sides, the treaty was at last discarded at the Congress of Berlin in 1878 and its Clause No XVI was changed to Clause No LXI of the Treaty of Berlin, and if the first treaty made sure that needed reforms in the Armenian provinces in Eastern Anatolia should be carried out while the Russian forces present in the provinces, the second made it clear that they would be carried out after the Russians evacuated the Armenian provinces they had occupied.

In spite of the change in the wording and content of the clause pertaining to the Armenian reforms, it created a deep friction and anti-Armenian feeling not only between the Turks and Armenians in the Ottoman empire, but also between Abdul Hamid and the Armenians.

The question of reforms in the six Armenian provinces in Eastern Anatolia was not a novelty, because for the last half a century or so it had come to the foreground and western diplomacy had dealt with more than once. The western powers did now and again make use of it and imposed their will upon the master of the Ottoman World and guaranteed diplomatic and economic gains for themselves.

In face of this situation the Sultan decided to get rid of the problem by getting rid of the Armenian population of his empire. To achieve this end, between 1890-1894, he organized a task -- and striking -- force by making use of the unruly Kurdish tribes, and called it Hamidiye after his name.

According to the findings of Dr. Arthur Beylerian, this force was composed of 34350 men divided into 55 regiments and 72 cavalry contingents. On this Kurdish army, the Sultan soon added some 24800 Ottoman regulars to have the real capacity of the striking force. The first expression of this combined force of some 60,000 was witnessed at Sassoun in 1894 when some 6000 Armenians were massacred. In protest to the ferocity and massacres, the Henchakist party organized an unarmed demonstration in Constantinople and met arms, bayonets, firearms and weapons, and swords, daggers and clubs of the Ottoman regulars, the softas, the Kurdish tribes and the scum of the Ottoman capital. These latter soon turned over the peaceful Armenian population of

Constantinople and started to kill. Soon the massacre spread all over the Ottoman empire, and, as the author states, "with the participation of the fanatic mob, the Hamidiye cavalymen did everywhere totally fulfill the Sultan's hopes bound to them, and between 1894 and 1896 they destroyed the Western Armenian provinces by exterminating hundreds of thousands unarmed Armenian peasants."

The article published here deals with the creation and organization of this some 60,000 Kurdish and Ottoman forces, their military regulations, their divisions and regiments, and the first ceremony and parade of the Kurdish tribes and forces. In writing the article, Dr. Beylerian has made use of official and archival material and various other works of historical research and evidence.